

Kuriančioji emocija ir demokratijos suvokimas H. Bergsono filosofijoje

Aleksandravičius, Povilas

Kuriančioji emocija ir demokratijos suvokimas H. Bergsono filosofijoje

Problemos, vol. 99, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694573981001>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.99.1>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Kuriančioji emocija ir demokratijos suvokimas H. Bergsono filosofijoje

Creative Emotion and Understanding of Democracy in the Philosophy of H. Bergson

Povilas Aleksandravičius povilasal@mruni.eu
Humanitarinių mokslų institutas, Lietuania

 <https://orcid.org/0000-0002-6569-3544>

Problemos, vol. 99, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 05 Diciembre 2020
Aprobación: 05 Marzo 2021

DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.99.1>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694573981001>

Summary: Straipsnyje analizuojama kuriančiosios emocijos (*émotion créatrice*) sąvoka ir iš jos kylantis demokratijos suvokimas H. Bergsono filosofijoje. Ši specifinė emocija nepriklauso nuo objekto intelektualinės reprezentacijos, todėl Bergsonas ją vadina „supraintelektualine“. Skirtingai nuo įprastinių, „infraintelektualinių“ emocijų, ji yra pirminė proto ir valios atžvilgiu ir sudaro fundamentalią žmogaus kūrybinių aktų matricą. Kuriančioji emocija – tai viena iš trukmės intuicijos formų, išsiskirianti gyvybiniame polėkyje. Ji ne tik lemia esminius pokyčius meno, religijos ar mokslo srityse, bet ir, atskleidama gilesnio socialumo formą, rekonfigūruoja politinį racionalumą. Tuo yra paneigiamas tariamas Bergsono filosofijos antisocialumas. Paskutiniame savo veikale *Du moralės ir religijos šaltiniai* Bergsonas parodo, kaip kuriančioji emocija transformuoja demokratijos suvokimą, šią politinę koncepciją paversdama dinamišku judesiu, atitinkančiu gilų žmogaus ir visos tikrovės procesą.

Keywords: Bergsonas, kuriančioji emocija, protas, valia, demokratija.

Abstract: In this paper, the concept of creative emotion (*émotion créatrice*) and the understanding of democracy, which arises out of it, in the philosophy of Bergson is analysed. This specific emotion does not depend on an object's intellectual representation; therefore, Bergson refers to it as “supra-intellectual.” Contrary to the usual “infra-intellectual” emotions, it is primary in regard of the mind and the will, and it comprises the fundamental matrix of creative acts of the human being. Creative emotion is one of the forms of the intuition of duration that is rooted in *élan vital*. It not only determines the essential changes in the fields of art, religion or science, but also re-configures the political rationality by revealing a deeper form of sociality. Thus, the presumed anti-sociality of the philosophy of Bergson is denied. In his last work, *The Two Sources of Morality and Religion*, Bergson shows how creative emotion transforms understanding of democracy and how it turns this political conception into a dynamic movement corresponding to the deep process of the human being and the whole reality.

Keywords: Bergson, creative emotion, intelligence, will, democracy.

Įvadas

Iki Pirmojo pasaulinio karo parašytuose Henri Bergsono tekstuose gausu žmogaus emocinio gyvenimo analizių, tačiau iš esmės nieko – apie politiką. Ir tos analizės ne vienam interpretatoriui atrodė taip, lyg Bergsonas siektų nugręžti žmogų nuo bet kokios socialinės veiklos: „fundamentaliaji“ emocija, kaip ją apibūdino filosofas pirmajame savo veikale *Apie tiesioginius sąmonės duomenis* (Bergson 2011: 6), ši individualios sąmonės trukmės ir „giliojo Aš“ pajauta, yra priešpriešinama erdvėje projektuojamam, netikram, negyvam,

paviršutiniškajam socialiniam Aš (*ibid.*: 93). Daugybei pirmųjų Bergsono tekstų skaitytojų ir netgi *Kūrybinės evoliucijos* interpretatorių tendencija rodėsi aiški: nerti į sąmonės trukmę, į gyvą ir autentišką tikrovės audinį – tai tolti nuo „dirbtinės“ socialinės ir politinės realybės. Aršiausiais Bergsono kritikais tapo tuo metu populiarėjantys marksistinės pakraipos mąstytojai. Dar prieš G. Politzerui išleidžiant nemenką šurmulį vėliau sukėlusį pamfletą *Filosofinio parado pabaiga: bergsonizmas* (Politzer 1929), jo bendražygis H. Lefebvre'as pašiepė naująją „misticizmo bangą“, keliamą Bergsono filosofijos:

[Bergsonas] stebėtinai nepasitiki išoriniu pasauliu, kuris jam atrodo slegiantis ir sterilus. <...> Kai bergsonizmas niekina išorinį pasaulį, jis ištis tik atitinka savo epochos mąstyseną. Bejėgiai protai tapo mokslo ir sociumo vergais, tada ėmė kurti teorijas apie tai, kokie sugniuždyti jie yra, ir galiausiai rado prieglobstį vidinio gyvenimo delikatesuose ir tuščiose subtilybėse. (1925: 501, 503)

Net ir labiau į bergsonizmą įsigilinę mąstytojai kritikavo jo „antisocialumą“. Antai sociologas G. Gurvitchius, pagerbdamas filosofą jo mirties akimirka 1941 metais, rašė, kad pirmuosiuose savo tekstuose Bergsonas visuomenę laikė „išorine kliūtimi“ vidiniam gyvenimui, ragino šią kliūtį „pašalinti per filosofiją“, o sugrįžimą į betarpišką sąmonės patirtį traktavo kaip „sąmonės ir Aš desocializaciją“ (1969: 205). Netgi M. Merleau-Ponty priekaištavo Bergsonui nuvertinus socialinę žmogaus gyvenimo dimensiją, nes pernelyg išaukštinus vidinę, kas pasireiškė išimtinė santykio tarp individų analize, nepaisant, jog egzistuoja ir santykis tarp „kartų“ (2003: 307)¹.

Pastaraisiais dešimtmečiais atsinaujinę Bergsono tekstų tyrimai yra linkę grįsti kitokią interpretaciją. Kaip rodo F. Wormso analizė veikale *Bergsonas arba dvi gyvenimo prasmės* (2013), laiko ir erdvės skirtis, apmąstyta pirmojoje Bergsono knygoje ir tapusi visų kitų jo tekstų metodologiniu pagrindu, yra ne erdvines realybes (materiją, protą, mokslą, visuomenę, politiką...) atmetanti erdvės kritika, bet novatoriškas jų pagrindimas, leidžiantis identifikuoti jų formuojamose srityse kylančias tikras problemas, pasiūlyti kriterijus joms spręsti, eliminuoti netikras². Bergsono atskleidžiamas „vidinis gyvenimas“ (visada tai – „trukmės intuicija“) yra išorinių („erdvinių“) procesų rekonfiguracija. Tiesa, sociumo ir politikos rekonfiguracijos teko palaukti: ji buvo atlikta tik 1932 metais publikuotoje knygoje *Du moralės ir religijos šaltiniai* (Bergson 2008). Kaip liudija P. Soulezo veikale *Politiškasis Bergsonas* (1989) surinkti biografiniai faktai, savo paskutinį didįjį tekstą Bergsonas ruošėsi rašyti daugybę metų. Ruošimosi dalimi neabejotinai turime laikyti ir aktyvią politinę veiklą, į kurią mąstytojas įsitraukė Pirmojo pasaulinio karo metais ir kurią tęsė jam pasibaigus. Ir politines misijas JAV, 1917 m. realizuotas Prancūzijos vyriausybės vardu, ir Tarptautinės intelektualinio bendradarbiavimo komisijos, vėliau tapsiančios UNESCO, sukūrimą 1921 m. Bergsonas vertino kaip savo filosofijos išraiškas socialinio veiksmo lygmenyje, taip paneigdamas paplitusias nuomones apie jo mąstymo antisocialumą.

Bergsono politinės veiklos tikslai buvo pacifistiniai ir jo „trukmės intuicija“ socialinėje filosofijoje reiškėsi kaip klausimas, ar ir kaip

įmanoma nuolatinė taika, kuri nebūtų tik ruošimasis naujam karui³. Pabrėžtina, kad Bergsono akyse trukmės intuicija nėra tik filosofijos, kaip teorinės analizės, metodas, bet ir praktinės socialinės veiklos šaltinis. Jau knygoje *Apie tiesioginius sąmonės duomenis* vidinė žmogaus trukmė buvo išryškinta kaip radikaliai naujus dalykus pradedantis judėjimas, kurį įsisąmoninęs (vėliau tai bus pavadinta intuicija) asmuo tampa laisvas, t. y. pajėgus ir savyje, ir visuomenėje realizuoti iš „fundamentinio Aš“ kylančius veiksmus. Paskutiniame veikale *Du moralės ir religijos šaltiniai* Bergsonas trukmės intuiciją traktuoja kaip „kuriančiąją emociją“ (2008: 43, 61). „Kuriančioji“ ir „fundamentali“ emocija, priešpriešinama paviršinei ir antrinei emocijai bei sentimentalumui (*ibid.*: 34–65), įkvepia ne tik meną, ką nagrinėti Bergsono tekstuose yra įprasta, bet pažadina ir „gilesnio pobūdžio socialumą“ (*ibid.*: 7–8, 210), kuris transformuoja visuomenę ir politiką. Šiame straipsnyje analizuosime kuriančiosios emocijos sąvoką ir iš jos kylančią demokratijos suvokimą, Bergsono pristatomus paskutinėje jo knygoje.

Kuriančiosios emocijos specifika: objekto klausimas

Emociją įprasta sieti su objektu: pyktis, džiaugsmas ar meilė yra ko nors išprovokuoti ir kam nors skirti. Bet kuri emocija kyla iš intelekto ar vaizduotėje susiformavusios objekto reprezentacijos. Tokią emociją Bergsonas vadina „infraintelektualine“, „kaip tik ją dažniausiai tyrinėja psichologai ir kaip tik ji turima omenyje, kai jausmingumas yra priešingas protui arba kai emocija yra traktuojama tik kaip reprezentacijos neaiškių kontūrų atspindys“ (2008: 41). Bergsono laikais psichologai ypač akcentavo emocijos pasyvumą, asocijuodami jį su „paralyžiumi“, „šoku“, „imobilizmu“ (Bouaniche 2008: 225). Emocija tėra subjektyviai reprezentuojamo objekto pasyvus išgyvenimas. Negali būti, kad intelektualinė objekto reprezentacija nebūtų pirma emocijos atžvilgiu. Neįmanoma, kad emocija būtų veikli, nes sąmoningas aktas priklauso valios, ne jausmingumo, sferai.

Bergsonas pasipriešina tokiam emocijos traktavimui ne todėl, kad nepripažintų pasyvių ir kylančių iš intelektualinės reprezentacijos emocijų realumo, bet todėl, kad išskiria ypatingą emocijos tipą – emociją, atsietą nuo intelektualinio objekto ir pasižyminčią stipriu aktyvumu, pirminę proto ir valios atžvilgiu. *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose* ji yra vadinama „kuriančiąja emocija“ (*émotion créatrice*) ir natūraliai siejasi su „kuriančiąja evoliucija“ (*évolution créatrice*), kurios samprata buvo išdėstyta pagrindiniame Bergsono veikale *Kūrybinė evoliucija* (2004)⁴. Prieš atskleidžiant kuriančiosios emocijos sąsają su gyvybine evoliucija bei parodant jos fundamentalumą proto ir valios atžvilgiu, būtina suprasti jos akto specifiką, kuri aiškėja tik suvokus jos nepriklausomumą nuo objekto.

Daugybėje veikalo vietų Bergsonas kelia klausimą: ar ši „aukštesnio lygmens emocija“, kurią jis be ilgesnių paaiškinimų sutapatina su meilės sąvoka⁵, „ar ši meilė turi objektą?“ (2008: 270). Daugybėje teksto vietų yra pabrėžiamas atsakymas: ji yra „pakankama pačiai sau“, nepriklauso

„nuo objekto traukos“, neatsirado „jo ieškodama“ (*ibid.*: 35, 270). Ryškiausias yra šis teiginys: ji turi būti „apibūdinama per jos esmę, ne per jos objektą“ (*ibid.*: 270), t. y. suprasti kuriančiąją emociją yra įmanoma tik žvelgiant į ją pačią, atsietai nuo objekto. Ar tai reiškia, kad šios emocijos „esmė“ neturi ryšio su „objektu“? Tikrai ne. Bergsonas pripažįsta, kad būtų „sunku įsivaizduoti veiklią meilę, kuri niekam nebūtų skirta“, ir čia pat, tęsdamas kuriančiosios emocijos analizę aukščiausiam jos raiškos – „mistinės“ raiškos – lygmenyje, nurodo, kad ši meilė „prisijungia sau vertas mylėti būtybes“, kad mistiko sąmonėje dieviškasis kūrimo aktas yra kaip tik tas veiksmas, kuriuo meilė „sukuria būtybes“ tam, kad jas mylėtų (*ibid.*: 270). Taigi, kuriančiosios emocijos (meilės) esmė turi būti suvokiama nepriklausomai nuo objekto, tačiau tai nereiškia, kad objekto nėra. Objektas yra reikalingas meilės raiškai, bet pati meilė kyla ne iš jo ir liktų savimi, jeigu – grynai hipotetinė ir realybėje neįmanoma situacija! – neliktų jokio objekto. Mąstydamas apie kuriančiąją emociją, Bergsonas pertvarko tradicinį emocijos esmės / objekto santykio suvokimą: šio tipo emocijos esmė nepriklauso nuo santykio su objektu, jos specifika nekyla iš objekto specifikos, nepaisant to, kad objektas visada yra. Kuriančiosios emocijos prasmė kyla iš jos pačios, ne iš jos objekto, kurio egzistencija nėra neigiama.

Šią pertvarką Bergsonas išsako taip: kuriančiosios emocijos „forma nepriklauso nuo jos turinio. <...> Meilė išliktų mylinčiamame netgi tada, jei [hipotetinė situacija] žemėje nebeliktų jokios kitos gyvos būtybės“ (*ibid.*: 34). Forma arba esmė kyla iš pačios emocijos ir tik jos kontingentiškas turinys priklauso nuo objekto. Formos atskyrimas nuo objekto ir turinio saitai su objektu reiškia, kad kuriančiosios emocijos objektu gali tapti bet kas, „tinkamas mylėti“: visi žmonės, bet taip pat „gyvūnai, augalai, visa gamta“ (*ibid.*: 34). Meilės nepriklausomumas nuo objekto bergsoniškojoje perspektyvoje reiškia galimą jos objektų plėtrą iki begalybės. R. M. Vabalaitė tokią meilės koncepciją pavadino „visa apimančios meilės samprata“ (2008). Belieka apgailestauti, kad autorė kaip tik ir nepaiso būtinybės „apibūdinti meilę per jos esmę, ne per jos objektą“, todėl praleidžia esminį Bergsono sampratos elementą ir kuriančiąją emociją traktuoja pagal tradicinio suvokimo schemą, „infraintelektualinės“ emocijos modelį. Neįvertinus formos ir turinio skirties, kitaip tariant, meilės formos (esmės) nepriklausomumo nuo jos objekto, patenkama į nesusipratimą: jeigu šios emocijos esmę apibrėžia objektas, tai Bergsono teiginys apie objektų gausą esą reiškia, kad ši meilė realizuojasi mylėdama „visus“, „visumą“, taigi „abstrakciją“. Pasak R. M. Vabalaitės, meilės pajėgumas apimti „visas būtybes“ ar „visą žmonių“ tampa abstrahavimo subjektu, nugręžiančiu meilę nuo konkrečių būtybių į abstrakčią visumą ir taip imančiu prieštarauti tikrosios meilės esmei, remiantis Hegelio pastaba, kad meilė visiems yra meilė niekam (2008: 424–425). Tačiau Bergsonui tokios abstrakcijos tebuvo intelektualinės chimeros, „proto iliuzijos“, ir, taikant jo filosofijos metodą (trukmės intuiciją), jos yra išsklaidomos. Kuriančioji emocija arba jos prasme suvokiama meilė niekada nėra abstrakti „visų meilė“, o tik konkrečių, trukmės intuicijos paliestų, būtybių meilė, nepaisant to, kad tokia būtybe

dėl meilės esmės nepriklausomumo nuo objekto gali tapti bet koks „tinkamas mylėti“ esinys. Vartojant metaforą, kvapą jaustume konkrečiai, ne abstrakčiai, net jeigu jis pasklistų po visą pasaulį (cf. Bergson 2008: 270).

Kuriančiosios meilės emocijos formos (esmės) nepriklausomumas nuo objekto ir jo įgalinta objektų gausa nereiškia, kad meilė jiems visiems yra vienoda: jos turinys priklauso nuo objekto. Teigti tokį vienodumą būtų absurdas, nes yra akivaizdu, kad gamtą, augalus, gyvūnus, žmones, kiekvieną iš jų atskirai, mylime skirtingai, nes konkrečiai. Tačiau palikime trivialumus nuošalyje. Esminis Bergsono mąstymo momentas yra kitas. Nėra tas pats mylėti „infraintelektualia“ meile ir mylėti čia analizuojama fundamentalia kuriančiąja („supraintelektualia“) emocija, net jeigu abiem atvejais meilė adaptuojasi (turinio prasme) prie mylimo objekto. Išoriškai žvelgiant, kuriančiosios emocijos meilė gali įgauti „infraintelektualios“ emocijos pavidalą. Tačiau, pažvelgus atidžiau, esminis nepriklausomumas nuo objekto reiškia radikalų skirtumą tarp kuriančiosios emocijos ir įprastinės infraintelektualios meilės. Šį skirtumą Bergsonas traktuoja ne kaip tos pačios emocijos lygmens ar laipsnio, o kaip prigimtinių skirtumą: čia veikia iš esmės skirtingos meilės. Koks yra šis skirtumas? „Infraintelektuali“ meilė, kurios esmė priklauso nuo objekto, „renkasi [objektą] ir todėl atstumia tuos objektus, kurių nesirinko: [ji] gali skatinti kovai [karui]; [ji] neatmeta neapykantos. O [supraintelektuali meilė] yra tik meilė. <...> Ji neišsisemia objekto traukoje; ji neieško tik jo; ji sklinda anapus“ (Bergson 2008: 35). Infraintelektuali meilė, priklausoma nuo objekto, juo ir apsiriboja, neretai reikšdama priešišumą anapus savo pasirinkto objekto likusioms būtybėms, žmonėms, grupėms. Supraintelektuali meilė, nepriklausanti nuo objekto, pranoksta jo ribas ir siekia ne tik šio, bet ir kito konkretaus objekto. Ji yra judėjimas be sustojimo. Ji akcentuoja tapatybines objekto ribas, nes kaip tik jos kuria objekto konkretumą, bet taip pat visada šias ribas peržengia kito konkretaus objekto link. Šią „sielos nuostatą“ Bergsonas vadina „atvira siela“ (*ibid.*: 34). Kaip tik šiame žmogaus sąmonės atvirėjimo procese yra įsišakniję socialiniai ir politiniai procesai, kuriuos analizuodamas Bergsonas pasiūlė „atviros visuomenės“ koncepciją (Aleksandravičius 2019a; 2019b; 2020).

Nepriklausoma nuo objekto kuriančioji emocija yra „pats sau pakankamas judėjimas“ (Bergson 2008: 35). Neįmanoma pervertinti judėjimo sąvokos reikšmės Bergsono filosofijoje. Tačiau teisingas jos suvokimas galimas tik jungiant ją su trukmės ir trukmės intuicijos sąvokomis. Šią jungtį čia galime tik nurodyti (ji yra Bergsono mąstymo leitmotyvas) ir pasitenkinti vienu iš jos analizės rezultatų, kurį *Dviejuose šaltiniuose* Bergsonas taiko kuriančiosios emocijos atvejui. Trukmė yra žmogaus laikas ir esmė. Trukmės intuicija reiškiasi kaip žmogaus sąmonės (visų jos struktūrinių dalių ir aktų – proto, kalbos, valios, jausmų, socialinės veiklos, etc.) tapatinimasis su savo laiku ir savo esme: šis tapatinimasis ir reiškiasi kaip kuriančioji emocija. Todėl Bergsonas teigia, jog visas „žmogus [asmuo] sutampa su šia emocija; niekada <...> jis dar nebuvo labiau savimi pačiu: jis tapo labiau paprastas, vieningas,

intensyvus. Ir niekada jam dar nekilo tiek [kūrybinių] minčių...“ (*ibid.*: 268)⁶.

Kuriančiosios emocijos fundamentalumas: pirmumas proto ir valios atžvilgiu

Kuriančioji emocija yra „supraintelektualinė“ (Bergson 2008: 41). Šiuo apibūdinimu Bergsonas siekia ne tik atriboti ją nuo intelekto kuriamų reprezentacijų, įprastinių asociacijų su sentimentams būdingu sąmonės pasyvumu, nuo „sentimentų moralės“ (*ibid.*: 44), bet ir atskleisti fundamentalų jos aktyvumą, sugebėjimą būti kilmine proto ir valios aktų instancija arba šaltiniu. Kilmės sąvoka čia reiškia „kur kas daugiau nei akstiną veikti“: kuriančioji emocija pati „gimdo mąstymą; o intelektualinio pobūdžio kūrybos substancija gali būti jausmas (*sensibilité*)“. Vengdamas nesusipratimo, kuris galėtų kilti dėl žodžių „emocija“ ar „jausmas“ turimų populiarių konotacijų, Bergsonas pabrėžia: „Emocija yra jausminio pobūdžio (*affectif*) sielos sujudinimas, bet viena yra paviršių audrinimas, ir visai kas kita – pakilimas iš gelmių, <...> kada visa yra stumiama į priekį.“ Šis „visko“ postūmis į priekį, jungiamas, kaip vėliau matysime, su pagrindine Bergsono filosofijos sąvoka – gyvybiniu polėkiu, yra idėjų ir „intelektinių situacijų“ matrica arba „priežastis“.

Fundamentali emocija yra „nėščia reprezentacijomis“, kurios gali gimti „iš jos substancijos, organiškai besivystydamos“, „mes turime omenyje ir pirmumą laike, ir tą santykį, kuris sieja gimdantįjį su gimstančiuoju“ (*ibid.*: 40–41). Kuriančioji emocija yra mąstymo kūrėja. Įprastinė emocija atsispiria nuo reprezentacijų, kurias protas sukuria, pagal savus interesus⁷ suvokdamas pasaulyje atrandamus dalykus, todėl ji yra infraintelektuali ir antrinė. O supraintelektuali emocija sutampa su intuicija, kuri dar prieš reprezentacijų susiformavimą užčiuopia daiktų trukmę – jų „substanciją“ bergsoniškąja prasme. Ši intuityvi emocija transformuoja proto reprezentacijas, jas rekonfigūruoja, o kartu autentiškai suformuluoja bei išsprendžia tikrovėje kylančias problemas arba sukuria kažką naujo:

Kaip tik [ši emocija] atgaivina, tiksliau – suteikia gyvybę visiems intelektualiniams elementams, su kuriais ji tampa viena, surenka juos į naują organizmą ir išgauna problemos formulotę, kuri pati iš savęs jau skleidžiasi kaip sprendimas. Įstabu, kaip tai veikia literatūroje ir mene! Genialus kūrinys dažniausiai kyla iš unikalios emocijos, kuri atrodo neišreiškiama, bet panorėjo išsireikšti. Ar ne taip yra su bet koku [tikru] kūriniu? (*ibid.*: 43)

Tai tinka ir moralės teorijos srityje: „Mes atstovaujame ne kažkokiai „sentimentų moralei“, o kalbame apie emociją, pajėgią kristalizuoti reprezentacijas ir netgi doktriną“ (*ibid.*: 44), kam ir yra skirtas veikalas *Du moralės ir religijos šaltiniai*. Matysime, kad tai tinka ir socialinėje bei politinėje plotmėje. „Visko“ sąvoka („visa yra stumiama į priekį“) reiškia ir tai, kad Bergsonas nelaiko šios emocijos koku nors atskiru sielos pajėgumu šalia kitų (proto, valios, vaizduotės, „infraintelektualių emocijų, juslių, etc.), bet pačia „substancine“ konkretaus žmogaus

konsistencija. Ji gali būti ir viso sociumo konsistencija: „Mums nekelia abejonių tai, kad nauja emocija gali duoti pradžią didiesiems mokslo bei meno kūriniais ir civilizacijai apskritai“ (*ibid.*: 40). Vakarų filosofinės tradicijos kontekste Bergsonas emocijai suteikia unikalų statusą.

Daug vietos veikale yra skirta kuriančiosios emocijos ir valios santykiui. Valios akto principas yra emocija, ne teorinis pažinimas. Esminė Bergsono mintis – valios akto kilmė iš intelektualinių reprezentacijų yra tik dar viena proto iliuzija, kuriai pasidavė dauguma filosofinių moralinių doktrinų. Bergsonas parodo, kad proto konstrukcijos, kad ir įgavusios solidžių doktrinų išraišką, nėra efektyvūs valios veiksmų varikliai. Jais yra tik, viena vertus, instinktas ir iš jo kylanti įpročių sistema, kita vertus, kuriančioji emocija: „Nėra kito pasirinkimo“ (*ibid.*: 35). Valingas veikimas, kylantis iš instinkto, yra įprastinis žmonių ir jų organizuojamos visuomenės *modus vivendi*, apibrėžiamas per paklusnumo, įpročio ir uždarojo sąvokas. Valingas veikimas, kylantis iš kuriančiosios emocijos, yra sielos ir visuomenės kūrimo bei atvirėjimo gestas. Abiejų pobūdžių valios veiksmai gali būti panašūs išoriškai: valia vykdo tai, kas būtina. Tačiau fundamentalioji emocija, skirtingai nuo „virtualaus socialinio instinkto“⁸, neveikia valios kaip jai išorinis veiksnys, todėl jos gimdomas veiksmas nekelia jokio vidinio susiskaldymo ir pasipriešinimo, visas asmuo yra tapęs jį nešančia inspiracija, kaip kad nutinka klausantis muzikos⁹, „kuomet mums atrodo, kad negalėtume norėti nieko kito, tik tai, ką mums įteigia muzika, ir kad mes natūraliai, būtinai imtume veikti kaip tik pagal tai, jeigu tą klausymosi akimirką nesiilsėtume nuo veikimo. Ar muzika reikštų džiaugsmą, ar liūdesį, ar gailestį, ar simpatiją – kiekvienu momentu esame tai, ką ji išreiškia. Ir ne tik mes, bet daugybė kitų, visi kiti taip pat. Kai muzika verkia, visa žmonija, visa gamta verkia kartu su ja“ (*ibid.*: 36). Kaip būtiną valios veikimo sąlygą, paralelinę kitose knygos vietose nagrinėjamai instinkto ir įpročio jėgai, Bergsonas nurodo specifinę „emocijos atmosferą“: „Jeigu įkvėpiau jos, jei emocija įsismelkė į mane, aš veiksiu pagal ją, pakeltas jos“ (*ibid.*: 45). Abstrakčios moralinės doktrinos yra bejėgės sukelti tokių rezultatų. „Prieš atsirandant naujai moralei ir naujai metafizikai, randasi emocija, kuri plinta kaip valios polėkis ir kaip jį aiškinančios proto reprezentacijos“ (*ibid.*: 46). Bergsonas ilgai lygina stoikų ir krikščionišką moralę: abiejų doktrinų turinys panašus, bet krikščionybė sukėlė galingą sąjūdį, o stoicizmas liko istoriniu paskirų individų reliktu; tai – fundamentalios emocijos kuriamos atmosferos plėtimosi arba jos stokos rezultatas. Veikalo puslapiai, skirti Sokratui, taip pat demonstruoja šio mąstytojo sukeltos „kūrybinės emocijos“ poveikį Vakarų civilizacijai: Platono vėliau užrašytos Sokrato refleksijos kyla iš „sielos būsenos“, paties Sokrato asmens, ir vėlesnėje filosofijoje plinta pirmiausia stengiantis perimti Sokrato laikyseną (*ibid.*: 58–62). Taigi, valia, tradiciškai aiškinta kaip aktyvumo principas, Bergsono tekstuose yra pasyvi (priimančioji) emocijos atžvilgiu, o emocija, tradiciškai vertinta kaip visiškai pasyvumas, Bergsono filosofijoje duoda impulsą valiai: bergsoniškojoje perspektyvoje antropologiniai dėmenys keičia savo vietas.

Bergsono indėlis į filosofinę antropologiją – fundamentalesnio sąmonės lygmens, nei protas ir valia, identifikavimas. Klystume, jei šį lygmenį, čia aprašytą kuriančiosios bei fundamentalios emocijos terminais, laikytume tik specifine jausmingumo forma. Jausmingumo aspektas neišsemia jo esmės. Norint suvokti šio lygmens esmę, būtina užčiuopti (trukmės intuicija galiausiai veda į tai) dinamišką sąmonės gilėjimo procesą, kuris pranoksta visus įprastai žinomus žmogaus sielos komponentus, sužadina naujus, įveda į transcendentinį žmogaus atžvilgiu gyvybinį vyksmą, galiausiai – į „patį gyvenimo principą“ (*ibid.*: 52). Kuriančioji emocija „nėra nei jausmingumas, nei racionalumas. Ji implikuoja ir vieną, ir kitą, ir yra kur kas daugiau. Nes ši meilė yra pačiose jausmingumo ir proto, kaip ir visų kitų dalykų, šaknyse. Susitapatinusi su Dievo meile jos kūrybos darbe, su meile, iš kurios kyla viskas, ji galėtų atskleisti kiekvienam, kuris mokėtų to užklausti, kūrimo paslaptį. Ji yra metafizinės esmės, dar labiau nei moralinės“ (*ibid.*: 248). Protas pažįsta tik tai, kas jau sukurta, manipuliuoja tuo, kas jau duota, ir todėl nesugeba pagauti naujovės, o kuriančioji emocija yra susiliejusi su pačiu tikrovės kūrybos judėjimu. Išvengus banalių „meilės“ sąvokos konotacijų, pastebime kuriančiosios emocijos jungtį su kuriančiąja evoliucija, o tiksliau, su šią evoliuciją inspiruojančiu gyvybinio polėkio šaltiniu, kuris paskutiniame Bergsono veikale yra pavadinamas Dievu. Šis gelminis antropologinis taškas – žmogaus sąmonės jungimasis su fundamentalia gyvybine energija – yra Bergsono aprašomas per „mistikos“ sąvoką. Mistinė patirtis, analizuojama *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose*, yra giliausias įmanomas trukmės intuicijos pasiektas lygmuo¹⁰.

Gyvenimo (gyvybės) intensyvumas jame pasiekia kraštutinį, žmogiškosios prigimties požiūriu, laipsnį, turint omenyje, jog šis lygmuo, Bergsono vertinimu, yra radikaliai naujos tikrovės, taigi ir naujų galimybių, kūrimo aktas. Kuriančioji emocija įgauna fundamentalią prasmę kaip tik šiame lygmenyje: „Kūrimas reiškia, pirmiausia, emociją“ (*ibid.*: 40). Kūrimo judesys yra patirtinis dalykas, kurio realumo intensyvumą Bergsonas analogiškai lygina su „realumu tų jėgų, kurias tiria fizikai“ (Bergson 2013: 243). Skirtingai nuo Heideggerio, kalbėjusio apie „nerimą“ būties akivaizdoje, Bergsonas, laikydamas „nebūties“ idėją intelektine iliuzija, šiai giliausiai patirčiai apibūdinti vartojo „džiaugsmo“ (*joie*) ir „entuziazmo“ (2008: 49) sąvokas. Pastarąją sąvoką būtina suprasti etimologine prasme: *enthousiasmos* (gr.) reiškia dievišką įkvėpimą, kuris mūsų nagrinėjamu atveju ženklina trukmės intuicijos jungtį su gyvybės principu ir sąmoningą, jaučiamą šios jungties išgyvenimą. Tokia patirtis, inspiruodama kūrybinių aktų gausybę, duoda postūmį „ėjimui į priekį“, kurį Bergsonas analizuoja įvairiais aspektais ir skirtingose srityse (antropologijoje, psichologijoje, mene, moksle, religijoje, etc.). Mums rūpi išryškinti kuriančiosios emocijos pažadintą naujo tipo socialumą ir jo nulemtą poslinkį politikoje – novatorišką demokratijos suvokimą.

Gilesnis socialumas ir demokratija

Kuriančioji emocija tuo pačiu aktu skleidžiasi ir ją išgyvenančiame, ir išgyvenamos tikrovės viduje: bergsoniškais terminais, vyksta dviejų trukmių įėjimas į tą patį ritmą, susiliejimas. Tai, kad ši emocija neturi specifiškai jai pritaikyto objekto, o tik „šaltinį“ (kontaktą su gyvybės principu), reiškia, kad ji nėra apribojama jokios tikrovės, bet, ją išgyvendama, siekia visų kitų. Tai – „atviros sielos“ būklė: asmuo, mylėdamas kitą asmenį, neužsidaro jame, bet, vedamas fundamentaliosios emocijos, myli daugybę konkrečių žmonių, mylėtų netgi visus, jeigu tai leistų jo plėtojama trukmės intuicija. Tačiau Bergsono išvalga skverbiasi dar toliau. Kuriančioji emocija neplinta tik jos „subjekto“ požiūriu. „Subjektyvus“ procesas įgauna „objektyvų“ atitikmenį. Emocijos „subjektyvi“ plėtotė pažadina analogišką virsmą jos išgyvenamuose asmenyse, įvesdama juos į jų pačių trukmę ir atverdamą juos kitų trukmėms. Vieno asmens išgyvenama meilė kitam pastarajame taip pat sužadina tą patį fundamentalų procesą, meilę. Kuriančioji emocija yra perduodama¹¹ ir tampa daugybės žmonių saitu, silpnėjančiu ar stiprėjančiu, priklausomai nuo asmenybių sąmonės, rūpinantis šiais dalykais, intensyvumo. Šios emocijos, paties judėjimo, perdavimas, vykstantis „iš žmogaus į žmogų“, primena bangą ar „gaisro plitimą“ (Bergson 2008: 59). Iš tiesų, tai – „gilesnio“ arba „supra-“ socialumo (*ibid.*: 65, 210) sužadinimas, vykstantis ne per išorinį mokymą, o per patį žmonių, sąmoningai išgyvenančių ryšį su gyvybiniu principu, „buvimą“, kuris pasireiškia kaip „kvietimas“, kitų pajuntamas iš vidaus (*ibid.*: 30). Tik taip yra įmanoma paaiškinti specifinį poveikį, kurį istorijos eigai padarė didžiosios asmenybės, tokios kaip Sokratas, mistikai ir šventieji, kiti didieji moraliniai pavyzdžiai, kai kurie menininkai ar mąstytojai: lemiamą yra jų buvimo forma, ne mokymo turinys, kuris tik pasitarnauja buvimo formai komunikuoti. Komunikacinė kuriančiosios emocijos galia lemia, kad ji duoda impulsus fundamentaliam sociumo transformacijos procesui, nepriklausomai nuo jos tematinės srities (meno, mokslo, filosofijos, etc.). Įprastai visuomenė yra formuojama „nuasmenintų socialinių poreikių ir iš jų kylančių imperatyvų“ (*ibid.*: 85) arba, kitais žodžiais, individų tendencijos į egoistinę savausą ir jos neutralizavimo per instinktyvų asocijavimą į grupę, priešišką kitoms grupėms (priešiškumas yra šio instinktyvaus konsolidavimosi momentas). Taip suformuotos visuomenės audekle kuriančioji emocija atveria properšas: ji inspiruoja judėjimus, kurie jungia žmones, jungdami giliausius jų sąmonės kodus ir kurdami kitokias socialines struktūras.

Viena iš originalių Bergsono tezių *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose* yra ši: demokratija yra kuriančiosios emocijos rezultatas politinėje plotmėje¹². Ši emocija leidžia tam tikru laipsniu įsivyrauti „evangelinės esmės“ (*ibid.*: 300) atmosferai, blokuojančiai ksenofobiją, įtvirtinančiai naujo tipo teisingumo koncepciją (Riquier 2018) bei „moralinio universalizmo“ (Kisukidi 2012) nuostatą, lemiančią efektyvią politinio organizavimosi orientaciją žmogaus teisių link. Vis dėlto esminis Bergsono indėlis į politinę filosofiją yra jo atlikta antropologinė analizė,

parodanti, kad demokratijos esmė pirmiausia yra ne racionali diskusija, bet šią diskusiją grindžianti psichinė mūsų įvardyta prasme energija¹³. Demokratijos esmė „yra išgyvenama prieš ją reprezentuojant ir po to negali būti įrodoma, jeigu nebuvo pajauta. Tai – gyvybinio tono skirtumo klausimas“ (Bergson 2008: 57). Jeigu ši Bergsono tvirtinimą yra sunku priimti daugybei politikos analitikų, kaip ir gausybei žmonių apskritai, tai, jo paties žodžiais, dėl jų „per daug intelektualistinės nuostatos“ (*ibid.*: 36). Kitaip tariant, dėl tam tikro natūralaus intelektui tikslingumo ir jo lemiamo *modus vivendi*, bet ne dėl paties tikrovės pažinimo.

Prigimtinė „intelektualistinė“ žmogaus gyvenimo tendencija yra atvirkštinė kuriančiajai emocijai: koncentruodamasi į rezultatą ir *sustodama* prie jo, ji nėra pajėgi tęsti judėjimo ir kūrybinio proceso, kuriančiosios emocijos rezultatus vis įvilkdama į uždaras formas. Prieš tai sukurta kūrybinės emocijos, vėliau, kai tik intelektas atitrūksta nuo trukmės intuicijos, demokratija praranda gyvybinį savo pačios formų dinamiškumą ir, išlaikydama tą patį teorinį karkasą, vartodama tą patį šūkį „Laisvė, lygybė, brolybė“, grįžta į tą socialumo formą, kurią tiksliau apibūdintų šiam šūkiui priešingas šūkis: „Autoritetas, hierarchija, statiškumas“ (*ibid.*: 301). Atkritusi į tradicinį uždara socialumą, demokratija paklūsta jam būdingam atmetimo ir konfliktiškumo dėsniui, kurio analizėms Bergsonas skyrė didžiąją savo veikalo dalį, ir įeina į vidines prieštaras. Demokratinė diskusija tampa instrumentinio racionalumo lauku, „nukrypsta į atskirų interesų“ (*ibid.*: 301) diktatą ir tarpusavio karą, todėl veda į priešingą savosioms deklaracijoms rezultatą – laisvės netekimą ir nelygybės didėjimą (Aleksandravičius 2019a; 2019b). Universalų teisingumą turintys ginti įstatymai yra interpretuojami taip, kad, užstodami vieną grupę, pažeidžia kitą: pagal įprastinį *modus vivendi* funkcionuojančiam mąstymui tai atrodo natūralu. Praradusios ryšį su kūrybine emocija, iš kurios kilo, žmogaus teisės ima prieštarauti vienos kitoms. Nemindami daugybės pavyzdžių iš šiuolaikinio politinio gyvenimo, nurodysime tik svarbiausią ir filosofijoje plačiausiai nagrinėtą, bet teoriškai taip ir neišspręstą konfliktą – konfliktą tarp laisvės ir lygybės. Bergsono požiūriu, šį konfliktą natūraliai kelia nesugebėjimas išlaikyti kūrybinės emocijos produkuojamos psichologinės energijos, kuri politinėje istoriografijoje yra reiškiamą brolybės sąvoka.

Brolybė yra ne sentimentas ar „intensyvesnė simpatija“ (Bergson 2008: 248), o kūrybinės emocijos atskleisto „gilesnio socialumo“ politinė išraiška. Ji suteikia prasmę laisvei ir lygybei, jas sutaikydama; ji atkuria demokratijos esmę, ją įšaknydama gyvybiniame polėkyje: tokia yra viena iš fundamentalių bergsoniškosios politinės filosofijos temų, kurią neseniai lietuviškojoje istoriografijoje pristatė C. Riquier (2019). Brolybė išpildo kuriančiąją žmogaus galią. Bergsono akimis, demokratijos, laisvės, lygybės sąvokos privalo būti „lanksčiais konceptais“¹⁴: jų formos turi kisti, priklausomai nuo naujų problemų, klausimų ir poreikių, kaip ir nuo pačios tikrovės dinamikos. „Kaip galime reikalauti užbaigto laisvės ir lygybės apibrėžimo, kai ateitis turi būti atvira naujoms galimybėms ir naujų sąlygų, kurioms esant taps įmanomos šiandien

galbūt net neįsivaizduojamos laisvės ir lygybės formos, kūrimui? Galime nupiešti nebent kontūrus – jie vis geriau pildysis, jeigu tuo rūpinsis brolybė“ (Bergson 2008: 300–301). Ši kūrybos procesą galime suprasti kaip radikalią politinę kūrybą: kuriančioji emocija politiniame lauke reikšis kaip nuolatos atsinaujinantis kriterijus, kai bus sprendžiama, kas yra būtina, o kas – antrinio, kur yra reali problema ir tikras klausimas, o kur – manipuliavimas iliuzijomis, ko reikia žmogaus gyvybiniam polėkiui ir kas tėra instinktyvus jo polinkis gintis ir pulti. Kūrybinė emocija yra priešnuodis socialiniam instinktui, buriančiam minią ir siunčiančiam ją į karą prieš kitas minias. Ji yra jaučiamas ir efektyvus moralinis saitas tarp visų žmonių, inspiruojantis protus ir valias kurti kitokią, išties demokratišką, visuomenės būklę.

Išvada

Sklaidant Bergsono kuriančiosios emocijos sampratą prasminti lauką, ryškėja originali ir nauja antropologinių tyrimų perspektyva. Nepriklausydama proto ir valios subordinacinei sistemai, o pati grįsdama visus prigimtinius žmogaus sąmonės pajėgumus, būdama viena iš trukmės intuicijos išraiškų, kontaktas su gyvybinio polėkio principu, ši specifinė emocija sukelia ypatingą psichinę (dvasinę) dinamiką, kuri lemia radikalią žmogaus ir socialinio transformaciją. Jos esmė nėra apibrėžiama objekto, todėl jos objektu gali tapti bet koks esinys. O tapimas objektu čia natūraliai žadina tapimą subjektu: Bergsonas išryškina gelminį kuriančiosios emocijos perdavimo fenomeną, gilųjį socialumą, besiplėtojančią instinktyvaus mąstymo paralelėje. Kuriančioji emocija yra kuriančioji radikaliai naujus, iki tol nebuvusius dalykus, sklindančius giliojo socialumo saitais, kol jie, užgožti kitos natūralios tendencijos ir įprastinių santykių, tampa banalūs, lėkšti, abstraktūs ir medžiaga konfliktams. Taip gimsta, reformuojasi ir miršta civilizacijos, atsiveria bei vėl užsiveria visuomenės, gauna naujos gyvybės impulsus ir vėl banalėja kultūros, menai, mokslai. Taip pat ir politika. Todėl Bergsono analizuojama kuriančioji emocija yra šiuolaikinės politikos ir demokratijos genezės instrumentas. Jį panaudojus, yra atsekami veiksmingi politikos formavimosi faktoriai, o ne teorinės kaliausės, bei ima ryškėti ne tik tikros problemos, bet ir jų sprendimai.

Literatūra

- Aleksandravičius, P., 2019a. Socialinio atvirumo kilmė ir prasmė Bergsono ir Popperio mąstyme. *Problemos* 95: 55–66.
- Aleksandravičius, P., 2019b. *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*. Vilnius: MRU.
- Aleksandravičius, P., 2019c. Faktiškumo sąvoka ir jos reikšmė Heideggerio filosofijoje. In: *Iššūkiai metafizikai: Lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*, sud. A. Andrijauskas. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 397–417.

- Aleksandravičius, P., 2020. Atviroji visuomenė Henri Bergsono supratimu: jos politinės raiškos ir antropologinis pagrindimas. *Politologija* 99: 41–63.
- Bergson, H., 2004. *Kūrybinė evoliucija*. Vilnius: Margi raštai.
- Bergson, H., 2008. *Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris: PUF.
- Bergson, H., 2011. *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H., 2013. *La pensée et le mouvant*. Paris: PUF.
- Bouaniche, A., 2008. „Morale ouverte“ et „religion dynamique“ dans *Les Deux Sources: unité ou distinction?* In: *Bergson et la religion: Nouvelles perspectives sur les Deux Sources de la morale et de la religion*, ed. G. Waterlot. Paris: PUF, 213–231.
- Courcelles, (de) D., 2008. Bergson et les grandes traditions religieuses et mystiques, au risque de l’histoire comparée des religions. In: *Bergson et la religion: Nouvelles perspectives sur les Deux Sources de la morale et de la religion*, ed. G. Waterlot. Paris: PUF, 331–352.
- Gurvitch, G., 1969. La théorie sociologique de Bergson. In: *La vocation actuelle de la sociologie*. Paris: PUF, 203–219.
- Kisukidi, Y., 2012. Création, universalisme et démocratie: la philosophie politique de Bergson dans *Les deux sources de la morale et de la religion*. In: *Annales bergsoniennes. V. Bergson et la politique: de Jaurès à aujourd’hui*, ed. F. Worms. Paris: PUF, 245–265.
- Lefebvre, H., 1925. Position d’attaque et de défense du nouveau mysticisme. *Philosophies* 5–6: 471–506.
- Lévinas, E., 1994. *Etika ir begalybė*. Vilnius: Baltos lankos.
- Merleau-Ponty, M., 2003. *Signes*. Paris: Gallimard.
- Politzer, G., 1929. *La fin d’une parade philosophique: le bergsonisme*. Paris: Les Revues.
- Radžvilas, V., 2008. Visata – dievus kurianti mašina? (H. Bergsono „Atviros visuomenės“ vizijos kontūrai). In: *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, sud. A. Andrijauskas. Vilnius: Versus Aureus, 357–396.
- Riquier, C., 2018. Teisingumas uždarose ir atvirose visuomenėse: H. Bergsonas versus K. R. Popperis. *Problemos* 94: 95–107.
- Riquier, C., 2019. Atvirosios visuomenės properšos Europoje: teisingumas, demokratija, brolybė. In: *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*, sud. P. Aleksandravičius. Vilnius: MRU, 33–57.
- Soulez, P., 1989. *Bergson politique*. Paris: PUF.
- Vabalaitė, R. M., 2008. Visa apimančios meilės samprata Bergsono filosofijoje. In: *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, sud. A. Andrijauskas. Vilnius: Versus aureus, 417–428.
- Worms, F., 2013. *Bergson ou les deux sens de la vie*. Paris: PUF.
- Zanfi, C., 2012. Le sujet en société chez Bergson: du moi superficiel à la société ouverte. In: *Annales bergsoniennes. V. Bergson et la politique: de Jaurès à aujourd’hui*, ed. F. Worms. Paris: PUF, 223–243.

Notes

- 1 Bergsono politinės minties recepcijos analizę yra atlikusi Caterina Zanfi (2012), bet čia neįmanoma nepaminėti ir klasika bergsoniškojoje

- istoriografijoje tapusio Philippe'o Soulezo veikalo *Politiškasis Bergsonas* (1989).
- 2 Stai vienas iš programinių Bergsono teiginių: „Kai tik intuityviai suvokiame tiesą, mūsų protas atsitiesia, pasitaiso, intelektualiai suformuluoja savo klaidą [pripažindamas ją]“ (Bergson 2013: 67). Tokie teiginiai paneigia Bergsono filosofijos „iracionalumą“. Kadangi Bergsonas proto galią iš esmės sieja su sociumu, jie paneigia ir jo „antisocialumą“.
 - 3 Šį klausimą galime laikyti veikalo *Du moralės ir religijos šaltiniai* tematine ašimi. Tai klausimas, kuris Europos politinėje filosofijoje buvo keliamas nuo XVIII a. ir kuris Kanto buvo paverstas politinės Europos, netgi pasaulio, vienybės projektu traktate *I amžinąją taiką*. Tik Bergsonas jį sprendžia kitokiais epistemologiniais pagrindais nei Kantas. Kuriančioji arba supraintektinė emocija, kurią tyrinėsime šiame straipsnyje, nėra kantiškoji transcendentalinė vaizduotė, kaip klaidingai suponuoja V. Radžvilas (2008: 364). Apskritai, Bergsono filosofija tampa suprantama tik tada, kai yra suvokiamas radikalus jos teiginių skirtumas nuo Kanto (nuolatinio ir pagrindinio Bergsono pašnekovo) teigiamo transcendentalumo.
 - 4 Lietuviškasis veikalo *Evolution créatrice* pavadinimo vertimas nėra klaidingas, bet vis dėlto nepakankamai tikslus. Pakeitus žodį *kuriančioji* žodžiu *kūrybinė*, kurio tikslėnis prancūziškas atitikmuo būtų žodis *créative*, silpnėja evoliucijos kūrybinio akto intensyvumo akcentavimas. Be abejo, kas yra kūrybiškas, yra, reikia manyti, ir kuriantis. Todėl tai tik niuansai. 5 *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose* Bergsonas nekuria meilės apskritai teorijos. Yra akivaizdu, kad šiame veikale meilės sąvoka yra vartojama specifine kuriančiosios emocijos, vienos iš trukmės intuicijos raiškų, prasme. Kitaip tariant, čia yra atliekama specifinio meilės atvejo analizė, jos išplėtimas meilės sampratai apskritai sudarytų kitą objektą ir reikalautų naujų svarstymų.
 - 5 Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose Bergsonas nekuria meilės apskritai teorijos. Yra akivaizdu, kad šiame veikale meilės sąvoka yra vartojama specifine kuriančiosios emocijos, vienos iš trukmės intuicijos raiškų, prasme. Kitaip tariant, čia yra atliekama specifinio meilės atvejo analizė, jos išplėtimas meilės sampratai apskritai sudarytų kitą objektą ir reikalautų naujų svarstymų.
 - 6 Ar įmanoma Bergsono ir Heideggerio konfrontacija? Esama ryškių paralelių. Pagal Heideggerį, autentiškas *Dasein* santykis su būtimi (tai reiškia, ir su savimi pačiu) yra užmezgamas tik „atsipalaidavus“ (*sic*) nuo būtybių; ir tik užmezgus autentišką santykį su būtimi, užsimezga autentiški ryšiai su būtybėmis. Bergsono teigiamas kuriančiosios emocijos esmės nepriklausomumas nuo objektų, įgalinantis meilę gausybei konkrečių objektų, primena šią heidegerišką refleksiją. Be to, Heideggeris taip pat pabrėžia emocinę ontologinio išgyvenimo dimensiją. Gera žinoma jo nerimo, nuobodulio, džiaugsmo analizės. Be abejo, jos akcentuoja ontologinio ir ontinio išgyvenimo skirtumą, ypač ryškų nagrinėjant „nerimo“ ir „baimės“ fenomenų skirtumą; bet ar tai nėra paralelė su bergsoniškąja „supraintektualios“ ir „infraintelektualios“ emocijos skirtimi? Kaip ir Bergsonui, Heideggeriui tikrovės esmė yra judėjimas, faktiškumas, kurio suvokimas yra visos jo filosofijos pagrindas (Aleksandravičius 2019c). Ką ir kalbėti apie dar vieną fundamentalią Heideggerio tezė: *Dasein* yra laikas, o sąmonės esmė Bergsonui – trukmė. Pagaliau, verta panagrinėti Bergsono ir Heideggerio, Bergsono skaitytojo, santykį, nepaisant to, kad vokiečių filosofas jam įprasta maniera viešai nepripažino Bergsono poveikio jam. Vis dėlto Levinas, puikiai pažinęs abiejų mąstytojų mintis, galėjo teigti: be Bergsono trukmės teorijos, „Heideggeris nebūtų drįsęs siūlyti savo *Dasein* baigtinio laikiškumo sampratos, nepaisant to, kad Bergsono ir Heideggerio laiko sampratos, be abejo, iš esmės skiriasi“ (Lévinas 1994: 19). Žinoma, skirtumas tarp Bergsono ir Heideggerio yra milžiniškas: bergsoniškasis gyvybinis polėkis nėra heidegeriškoji būtis. Pabrėžtina, kad Bergsonas nebūties problemą laikė pseudoproblema (proto „fantomu“, „miražu“), o Heideggeriui ji – refleksijos pagrindas, bent jau tam tikrais mąstymo laikotarpiais.

- 7 Sie „proto interesai“ yra esminė Bergsono filosofijos tema, gvildinama visose jo knygos: proto struktūra kyla iš konkretaus suinteresuotumo praktiškai išgyventi pasaulyje, o didžioji mūsų mąstymo klaida – taikyti šio tikslingumo lemiamas proto schemas filosofinei refleksijai. Bergsoniškoji trukmės intuicija yra metodas, leidžiantis dalykus reflektuoti nepriklausomai nuo šio proto tikslingumo, „tiesiogiai“, „tokius, kokie jie yra“, taigi tinkamas filosofiniam pažinimui. Pastarasis yra intuicijos akto konversija į novatoriškus konceptus arba jau esančių konceptų transformacija. Kūrybinė emocija yra viena iš intuicijos formų.
- 8 Šio instinkto analizei, kurios čia negalime pristatinėti, yra skirta didelė veikalo dalis.
- 9 Muzikos (arba literatūros) kūrimo ar klausymo pavyzdys yra dažniausiai pasitaikantis Bergsono tekstuose. Tam yra rimtas pagrindas: muzika yra ritmas, reflektuojantis tikrovės – žmogui vidinės ar išorinių daiktų – trukmės ritmą. Intuicijos (t. y. visos žmogaus sąmonės) susitapatinimas su tikrove (kuriančioji emocija yra vienas iš šio susitapatinimo modų) yra ritmų darna, pagaliau – vienas tam tikras ritmas. 10 Šiame lygmenyje žmogus ima „sutapti“ su gyvenimo principu: čia „sutapimo“ sąvoka kaip tik ir privalo būti suvokiama mistinės Vakarų tradicijos, kurios analizei Bergsonas skyrė didelį dėmesį jau nuo 1911 metų, kontekste. Galbūt Nikolajaus Kuziečio „priešybių sutapimas“ čia galėtų tapti raktu į giliausius bergsoniškojo mąstymo klotus ir sielos, moralės, visuomenės atvirumo sąvokos aiškinimus (cf. Courcelles 2008: 336–337).
- 10 Šiame lygmenyje žmogus ima „sutapti“ su gyvenimo principu: čia „sutapimo“ sąvoka kaip tik ir privalo būti suvokiama mistinės Vakarų tradicijos, kurios analizei Bergsonas skyrė didelį dėmesį jau nuo 1911 metų, kontekste. Galbūt Nikolajaus Kuziečio „priešybių sutapimas“ čia galėtų tapti raktu į giliausius bergsoniškojo mąstymo klotus ir sielos, moralės, visuomenės atvirumo sąvokos aiškinimus (cf. Courcelles 2008: 336–337).
- 11 Emocijos komunikavimo fenomeną Bergsonas analizavo remdamasis psichologo ir sociologo Gabrielio Tarde'o tyrimais.
- 12 Pabrėžtina, kad Bergsonas tikrąją demokratiją laiko tik tą, kuri ėmė bręsti mūsų laikais, t. y. JAV kūrimosi metu ir pirmuoju Didžiosios Prancūzijos revoliucijos etapu: reikėjo ilgus amžius brendusios fundamentalios kūrybinės emocijos, kuri Bergsonui yra „evangelinės esmės“, tam, kad rastųsi autentiškas demokratijos suvokimas. Atėnų demokratija, pagrįsta daugybės žmonių atstūmimo principu, vergovės egzistavimu, negali būti traktuojama kaip autentiška (Bergson 2008: 74, 299–302; Riquier 2019).
- 13 Kitur esame iškėlę hipotezę, kad kuriančiosios emocijos pavyzdžiu gali būti laikomas Sąjūdžio pakilimas, vykęs Lietuvoje 1988–1991 m. (Aleksandravičius 2019b: 114–116).
- 14 Lanksčių konceptų (*concepts souples*) teoriją Bergsonas išdėstė savo metodiniame veikale *Mąstymas ir judėjimas* (2013). Tik būdami „lankstūs“, t. y. metodiškai saugodami tam tikrą neapibrėžtumą, konceptai yra tikslūs, t. y. atitinka laikišką tikrovės dinamiką.